

אודליה אלקובי

הצד הנשי: נשות אברכים ציוניות-דתיות

תופעת האברכים בקרב הציבור הדתי-ציוני קיימת כעשרים שנה, אך עדיין אין במחקר התייחסות לנושא בכלל ולנשים בפרט. במאמר זה אציג ניתוח איכותני של ראיונות עם נשים ציוניות-דתיות הנשואות לאברכים, תוך בדיקה של הערכים והנורמות בקרב נשים אלו ומקורות יניקתם.

מבוא

המושג 'ציונות דתית' מתייחס לתקופה המשתרעת על פני כמאה וחמישים שנה, מימיהם של הרב צבי הירש קלישר, רבי יהודה אלקלעי ושותפיהם, מ'שיבת ציון' דרך 'חיבת ציון', ה'מזרחי' וה'פועל המזרחי', ועד ימינו אנו.¹ המצע המרכזי של התנועה הוא 'אורתודוקסיה מודרנית', היינו מחויבות דתית המודעת למודרנה והרואה בציונות הדתית תשובה הולמת לשינויים שחלו בזמן החדש.² ההגות הציונית-דתית הנה הגות מהפכנית דווקא משום תודעת השילוב הטבועה בה. מדובר בתנועה רעיונית דתית-אורתודוקסית המחזיקה בעקרונותיה המסורתיים של היהדות, ויחד עם זאת מדובר בתנועה בעלת חשיבה מתקדמת ומאפיינים מודרניים מקובלים. מאז מלחמת ששת הימים חלה הקצנה דתית בציבור הציוני-דתי, ולא כאן המקום לתאר את מניעיה.³ הקצנה זו מתבטאת בדחייה של הפשרנות

- * המאמר נכתב במסגרת עבודת תזה בנושא נשות אברכים ציוניות-דתיות באוניברסיטת בר-אילן, בהנחייתה של ד"ר דבורה קורט.
- 1 בספרות המחקר וכן בלשון העממית יש מגוון של צירופים המציינים תנועה זו: דתית-לאומית (או: לאומית-דתית), ציונית-דתית (או: דתית-ציונית) וכן אורתודוקסיה מודרנית. במאמר זה אני מכנה קבוצה זו 'ציונית-דתית'.
 - 2 בנושאים אלה ראו אצל א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, א-ג, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג.
 - 3 להרחבה ראו אצל א' דון-יחיא, "פונדמטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי – הישיבות

והבינוניות בחיי תורה כפי שנתפסה דרכם של אנשי ה'פועל המזרחי'. מתוך כך החלו לקום מוסדות שונים, החל ב'ישיבות הסדר' ו'ישיבות גבוהות' ועד גנים ובתי ספר תורניים, המחנכים ברוח ישיבתית להקפדה בקיום מצוות ולהעפלה לרמות רוחניות גבוהות.⁴

אחד הביטויים העיקריים של התופעה הוא התמסרות ללימוד תורה במשך רוב שעות היום למשך מספר לא מבוטל של שנים. משנות ה-70 ואילך הולכת ומתפשטת תופעת 'אברכים ציונים-דתיים'. תופעה זו ישנה-חדשה היא, שהרי היא מוכרת מזה שנים בציבור החרדי, אך היא חדשה בקרב הציבור הציוני-דתי. כיוון שתופעה זו חדשה יחסית, רובם של הורי האברכים ונשותיהם לא היו אברכים בעצמם ולעתים מתנגדים לאורח חיים זה. בניגוד לציבור החרדי, שברור בו כי לימוד תורה הנו עיסוק ותפקיד עיקרי של האדם לאורך חייו ומובנה חברתית,⁵ בציבור הציוני-דתי לימוד התורה נתפס כשלב רוחני שאדם צריך לעבור בטרם יציאתו לחיים.

הישיבה שבה לומד האברך תורה היא יותר ממוסד חינוכי-לימודי. זוהי מסגרת חיים מקיפה שהדת מקנה לה את משמעות קיומה. לימודי הישיבה טבועים בחותם האידיאל של 'תורה לשמה'. על כן לימודים אלו אינם מכוונים למטרות מעשיות, לא נערכים מבחנים ולא מקבלים תעודות. הישיבה פתוחה לכל המעוניין ללמוד תורה. זמן לימוד זה אינו תחום בזמן, ומשתנה מאברך לאברך על פי נטיותיו האישיות. תקופת הלימוד דומה ל'מקווה' שבו יש לטבול ולהתקדש לקראת יציאה לחיי תורה ומצוות בין בעולם הקודש ובין בעולם החול.⁶

הלאומיות בישראל", בתוך: א' שפירא (עורך), עצמאות 50 שנים, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1998, עמ' 431–470.

4 ראו ב' לאו, "על חינוך ל'תפארת שביל הזהב' בעידן של תמורות", הגות, ז (תשס"ו), עמ' 217–226.

5 על כך ראו ת' אלאור, משכילות ובורות – מעולמן של נשים חרדיות, תל-אביב: עם עובד, 1990. מספרה של אלאור ניתן ללמוד על תפקידה של אשת האברך בעולם החרדי.

6 ראו דון יחיא, לעיל, הערה 4.

עולמה של אישה הנשואה לאברך

אשת האברך שותפה ללימוד באופן אידיאולוגי ומעשי, כאשר בפועל הגבר הוא המממש את לימוד התורה. בורגנסקי⁷ מאפינת את האישה כך: שאיפתה היא שבעלה ילמד תורה ויתמיד בלימודו בשנים הראשונות לנישואין. לרוב רקעה דתי, היא ילידת הארץ ובעלת השכלה גבוהה. הופעתה

החיצונית פשוטה, לבושה בחצאית ובכיסוי ראש. היא בעלת אינטראקציה חברתית גבוהה ועסוקה בפעילויות חסד שונות.⁸

ממחקרים על נשים חרדיות הנשואות לאברכים עולה כי לאשת האברך מספר תפקידי חיים: לימוד תורה, לידת ילדים, אחזקת הבית, רכישת השכלה ועבודה.⁹

לימוד התורה נתפס כבעל משמעות ומקור להתפתחות רוחנית של הבית היהודי. לימודו של הגבר נתפס אצל האישה כחלק ממימושה בפן הרוחני. האישה מאפשרת לבעלה ללמוד תורה ולוקחת על עצמה את נטל המשפחה והפרנסה ובכך היא שותפה בלימוד התורה, אף שלא בהכרח היא הלומדת. יחסיה עם בן זוגה הם כיחסי 'יששכר וזבולון'.

'פרו ורבו' זוהי מצווה שאותה שואפים בני זוג לקיים ולהדר בה. לכן, משפחה גדולה היא חלק מחזונה של אשת האברך. חזון זה תואם מחקרים שהראו כי דתיות האישה בחברה הישראלית היא הגורם הראשון בהשפעתו על גודל המשפחה.¹⁰ נוסף ללידת ילדים, גם הנקת התינוק לתקופה ארוכה

7 מ' בורגנסקי, הכולל בחברה הישראלית – ה-Case של מרכז הרב, עבודת גמר באוניברסיטת בר אילן, רמת גן 1979, עמ' 40–70; 137–167. בורגנסקי חקרה את ישיבת מרכז הרב בשנות השבעים, אך ניתן לראות דמיון בין ממצאיה אז לבין המתרחש כיום.

8 כפי שנמצא אצל נשים דתיות בעולם בכלל. ראו J. R. Graham, & A. A. Krenawi, "A Comparison Study of Traditional Helpers in a Late Nineteenth Century Cabin Society in Toronto, Canada, and in a Late Twentieth Century Bedouin Society in the Negev, Israel", *Journal of Multicultural Social Work*, 2 (1996), pp. 31–45.

9 ראו אלדור, לעיל, הערה 6.

10 A. Kaysar, Fertility Patterns in the Jewish Population of Israel, in: P. E. Barans, *Studies in the Fertility of Israel*. Jerusalem: Hebrew University, 1992.

מקובלת בקרב נשים אלו, מה שתואם את ממצאיהם של צוריאל וולר¹¹ כי קיימת קורלציה בין רמה דתית גבוהה להנקה.

האישה רואה את עצמה כאחראית על גידול הילדים ומבצעת את עבודות הבית משום שהגבר עסוק בלימודו ומשום שאלה הם דפוסי המסורת המקובלים בחברה מסורתית.¹²

עם זאת, המודרניזציה משפיעה על הנשים ומעמדן, והיא פותחת בפניהן אפשרויות שונות שלא היו בעבר. השפעה זו מחלחלת ומשפיעה גם בחברות דתיות על אף שהיא מתנגשת לעתים עם תפיסות מסורתיות. האישה הציונית דתית מתחנכת על פי כללי המודרניזציה, וביניהם – רכישת השכלה גבוהה ומימוש עצמי, עם זאת היא נדרשת על פי המסורת להיות עיקרו של הבית.¹³

לכן, בניגוד למקובל בחברה הרחבה שרכישת השכלה קודמת להקמת משפחה, נמצא שנשים ציוניות-דתיות מבצעות זאת במקביל. שילוב זה יוצר קשיים, כגון: עומס מטלות שיש להגיש תוך זמן קצוב, צורך במיומנויות למידה בתנאים שאינם בהכרח אופטימאליים לצורך הבנה החומר הנלמד והטמעתו, חזרה ללימודים חודש לאחר הלידה, מה שמהווה קושי רגשי הכרוך בפרדה מהילד לשעות ארוכות וקושי כלכלי הכרוך במציאת 'סידור' לילד.¹⁴

גורם מדרבן ליציאה לעבודה הוא הצורך לפרנס את המשפחה כדי שהגבר יוכל להתמיד בלימודו. יש לציין כי גורם נוסף ליציאה לעבודה הוא רצון למימוש עצמי כפי שחונכה במוסדות הציונות הדתית.

11 D. Tzuriel & L. Weller, Social and Psychological Determinants of Breast-feeding and Bottle-feeding Mothers, *Basic and Applied Social Psychology*, 2 (1986), pp. 85–100.

12 D. Moor, "Gender Identity, Nationalism and Social Action among Jewish and Arab Women in Israel: Redefining the Social Order", *Gender Issues*, 18 (2) (2000), pp. 3–8.

13 ראו ז' גרוס, "עולמן של בנות ציוניות דתיות: בין כריזמה לרציונליזציה", רמת גן: בית-הספר לחינוך – המכון לחקר החינוך הדתי ולקידומו, אוניברסיטת בר-אילן, 2003.

14 נ' כהן, "האישה הדתית המשכיות וחידוש", בתוך: ע' ברהולץ (עורך), דרך ארץ דת ומדינה: אסופת מאמרים בנושא יהדות, שלטון וערכים דמוקרטיים, ירושלים: בית מורשה, בשיתוף עם יסודות ומשרד החינוך – מינהל החינוך הדתי, תשס"ב.

מציאות זו של אם, מפרנסת יחידה במשפחה, גורמת לחיי צמצום ודוחק.

על רקע מציאות חיים זו, יבדקו במחקר שתי שאלות: (א) מהם הערכים והנורמות בחברת נשים ציוניות-דתיות הנשואות לאברכים? (ב) היכן חונכו נשים אלו לבחור בדרך חיים זו?

שיטת המחקר

כדי לבחון מהם הערכים, הנורמות ותהליך הסוציאליזציה שעברו הנשים ביחס לנישואין לאברך, הוחלט לאסוף נתונים ולנתחם בשיטות מחקר איכותניות, המאפשרות לפתח הבנה מעמיקה של התופעות מנקודת מבט של החווים אותם.¹⁵ זאת ועוד, מאחר שהמדובר במחקר ראשוני, התחדד הצורך בבחירת שיטות מחקר איכותניות לנוכח היעדר ידע מוקדם שממנו ניתן היה לגזור השערות מחקר.¹⁶

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 5 נשים. שלוש ממרכז הארץ, שתיים מיש"ע. הקריטריונים לבחירת הנשים היו אלה:

- נשים המגדירות את עצמן כ'ציוניות דתיות',
- נשים שבעליהן לומדים תורה בישיבה, במסגרת מלאה,
- אמהות לשני ילדים ומעלה – קריטריון זה מחדד את התמודדותה של האישה,
- נשים המנהלת אורח חיים זה לפחות שלוש שנים – קריטריון זה מאפשר בדיקה מפרספקטיבה של זמן.

M. Q. Patton, *Qualitative Evaluation*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1990. 15

M. A. Tutty, A. Rottery & M. Grinnell, "Qualitative Approaches to the Generation of Knowledge", in: M. Grinnell (Ed.), *Social Work Research and Evaluation Quantitative and Qualitative Approaches*, Itasca, IL: Peacock, 1997, pp. 14–18. 16

כלי המחקר

נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים.¹⁷ שאלות הריאיון התמקדו באורח חייה של האישה ובניסיון להבין כיצד השפיע בית חינוכה על נישואיה לאברך. כל ריאיון חולק לשניים עד ארבעה מפגשים. בריאיון הייתה אפשרות לתגובה ולשיחה זורמת עם הכוונה ברורה למטרות הריאיון. בראיונות לא היה איזון בין המראיינת למראיינת, עיקר הדיבור היה של המראיינת. כל הראיונות הוקלטו ותומללו, התמליל התבצע באופן מדויק אגב התייחסות במידת האפשר להיבטים לא מילוליים (שתיקות, בכי, טון דיבור ואנחות).

נוסף על כך נערכו תצפיות משתתפות לאורך שנת המחקר בסיטואציות שונות (שיעור נשים, ערבי נשים ומפגש בגינת משחקים). התצפיות נעשו על מנת לתת תוקף לראיונות.¹⁸ רישום התצפיות נעשה באופן גלוי ובצורת פרוטוקולים אשר תיארו בפירוט את ההתרחשויות.¹⁹

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים היה איכותני-תיאורי בהתאם לנושאי המחקר. נעשה ניתוח תוכן לראיונות ולתצפיות לפי שלושת השלבים העיקריים של ניתוח תוכן:²⁰ שלב ראשון – הבנה כוללנית הוליסטית של הטקסט. בשלב זה נקרא כל הטקסט קריאה רציפה.

שלב שני – חלוקת הטקסט ליחידות בעלות משמעות, וקיבוץ לאחר צמצומן לנושאים. בשלב זה מזהות יחידות משמעות, מילה, משפט, או פסקה בעלת נושא מרכזי. היחידות מקובצות ומצומצמות בתהליך ארוך של בחינה ובדיקה מחודשת של הטקסטים עד לקבלתם של נושאים עיקריים.

17 נ' צבר בן יהושע, המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה, גבעתיים: מסדה, 1990.

18 N. Light, *Research Project in Ethnographic Description*. [www Page], University of Toledo, 1996 [Cited 20/9/99]. Available from: <http://www.Toledo.Edu/homepages/night/anthrop.Html>.

19 M. L. Dobbert, *Ethnographic Research*, New York: Praeger, 1982.

20 Y. Unrau & H. Coleman, "Qualities Data Analysis", in: M. Grinnell (Ed.), *Social Work Research and Evaluation: Quantitative and Qualities Approaches*, Itasca, IL: Peacock, 1997, pp. 512–514.

שלב שלישי – זיהוי יחסי הגומלין בין הנושאים השונים. במהלך כתיבת המחקר הוקפד על זכויות הנחקרים. במטרה לשמור על כללי האתיקה המקצועית ולמנוע חדירה לתחום הפרט שונו כל השמות או הפרטים המזהים.

ממצאים

פרופילים אישיים

תהילה: תהילה בת 22, אם לשתי בנות. תהילה למדה באולפנא, שירתה שירות לאומי, ובסוף שנת השירות נישאה ליעקב. יעקב לומד ב"ישיבה גבוהה" ביש"ע, והם מתגוררים בסמוך לישיבה. כיום היא לומדת תואר ראשון במחשבים באוניברסיטה הפתוחה. תהילה משדרת נחישות ואמונה בצדקת דרכה: "לתפוס אומץ... ללכת על כל הקופה. אני לא אוהבת חצי חצי, אם תורני אז עד הסוף".

רחל: רחל בת 24, אם לשני בנים. רחל למדה באולפנא, שירתה שנתיים שירות לאומי בשילוב לימודים במדרשה ליהדות. היא לומדת לתואר ראשון בלשון וביהדות ועובדת בהוראה. בעלה עידו לומד בישיבה במרכז הארץ והם מתגוררים בסמוך לישיבה.

רחל עומדת מול מערכות רבות (לימודו של עידו, בית, לימודים, עבודה) ומגלה תסכול רב סביב הקושי לתפקד בכולן בו זמנית: "המערכת של הבית לא מתפקדת אצלי... אני רצה כל הזמן... עומס גדול מדי... אני כל הזמן אומרת לעצמי זה אפשרי... אני לא מוותרת".

מיכל: מיכל בת 23, אם לשני ילדים. מיכל למדה באולפנא, שירתה כקומונרית בסניף ושם הכירה את ישראל. היא עדיין משלימה את חובותיה לתואר ראשון בספרות ועובדת בהוראה. ישראל לומד בישיבה במרכז הארץ והם מתגוררים בסמוך לישיבה.

מיכל מתארת התמודדות יומיומית למול הקשיים בחייה ומגלה מודעות רבה לכוחותיה: "הקושי הכלכלי מאוד מציק לי... אני לא מצליחה לסיים ולהגיש עבודות... אני מרגישה שאם אין לי כוחות נפש כרגע ללדת עוד ילד אז אני אשב ואחכה".

חגית: חגית בת 24, אם לשני ילדים. חגית למדה באולפנא, שירתה בשירות לאומי. חגית היחידה שסיימה את לימודיה, תואר ראשון בחינוך מיוחד. בעלה דוד לומד בישיבה במרכז הארץ והם מתגוררים בסמוך לישיבה. חגית משדרת שלמות באורח חייה ומפגינה יישוב דעת וערכים: "ברור שאנחנו עושים את הדבר הכי טוב בעולם".

רננה: רננה היא דמות יוצאת דופן. כאשר רננה שמעה על עריכת המחקר ביקשה להשתתף בו בטענה: "אם לא תחקרו נשים כמוני המחקר אינו אמין", והרי היא כאן.

רננה בת 26, אם לשתי בנות. רננה למדה באולפנא, שירתה בשירות לאומי ולמדה במדרשה ליהדות. רננה עובדת כמפיקת הצגות ועדיין לא סיימה את חובותיה לתואר ראשון בדרמה. כיום היא מתגוררת עם משפחתה ביישוב שאינו קשור לישיבה שבה לומד בעלה משה. רננה סיפרה בכנות על רגשותיה וספקותיה ביחס לאורח חייה: "אני רואה את העולם [של בחורי הישיבה ונשותיהם] הזה כמצומצם... הכול סביב 'ביטול תורה'... זה יוצר לחץ כזה שאי אפשר לנשום".

ערכים ונורמות בקרב נשות האברכים

(ממצאים לשאלת המחקר הראשונה)

נקדים ונבחין בין 'ערכים' ו'נורמות'. ב'ערכים' כוונתנו לאמות מידה מוגדרות על ידי התרבות שבאמצעותן שופטים את הטוב והרע והם משמשים כהנחיות לכללים חברתיים, וב'נורמות' – לכללים שהחברה מנחה באמצעותם את התנהגות חבריה ולציפיות שלה מהם.²¹

הערכים

לימוד תורה: אצל כל הנשים, למעט רננה, נמצא כי הן רואות בלימוד התורה של הגבר דבר חשוב התורם ללומד, לאשתו, למשפחתו ולחברה בכלל. כולן רואות בלימוד התורה ערך נצחי, אך אין זה מעיד על המשך עיסוק בתחום בהמשך הדרך. תהילה וחגית הביעו רצון שיעקב ודוד ימשיכו דרכם בתורה (כרב או כמורה).

21 ג' משונים, סוציולוגיה, תרבות, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1999.

וכך התבטאה תהילה: "חייבים אנשים שישבו ילמדו תורה... לימוד תורה זה הדבר החשוב בחיים שלי... לימוד התורה בשנים הראשונות לנישואין מאוד מחזק את הבית ומעצב אותו".

רחל אמרה: "לימוד התורה זה הדבר הכי טוב והתרומה של זה היא לעידו, למשפחה, לכלל החברה הישראלית ולעולם... אני אומרת לעידו כל מי שמבקר אותך [ביחס לשהות בישיבה בערבים במקום להימצא עם המשפחה] תגיד לו שאשתך בועטת אותך, זו זכות!... כעת אנחנו עוד לא חושבים על פרנסה מסודרת".

ודברי חגית: "הרבה מקצועות בונים את הצד החומרי של העולם, רק תורה וחינוך בונים את הצד הרוחני של העולם... זה חשוב, זה מפרה את הבית... בית של תורה הוא בית שעסוקים בו בקודש, בתורה, בקיום מצוות, בחיים... גבר יהודי צריך ללמוד כדי להיות אדם טוב... כשיצאנו (לפני החתונה) הוא אמר: אני בכל מקרה בצד אחד של הסטנדרט או לומד או מלמד".

עבור רננה לימוד תורה איננו ערך משמעותי: "אני לא כל כך מעריכה לימוד תורה, אני עושה את זה יותר כי אני רוצה לתת לבעלי את מה שטוב לו".

ילודה: נמצא כי כל הנשים רואות בילודה ערך חשוב, כחלק ממימוש עצמי, ושואפות למשפחות מרובות ילדים. מכולן עולה כי אין טעם לגדל ילדים אם אין לכך את המשאבים הרגשיים הנדרשים. היטיבה להגדיר זאת רחל "הרבה ושמח". רננה היחידה שכועסת על הממסד הרבני ש"מכריח להביא ילדים".

רחל: "העניין הוא להרבות חיים, לגדל משפחות גדולות... החכמה להביא ילדים למציאות שתוכל להכיל אותם... יש לי אמונה חזקה שאם הקב"ה מזכה אישה להיכנס להריון אז היא תעמוד בו". חגית: "הילודה זה באמת הדבר הכי חשוב... אני רוצה משפחה גדולה".

רננה: "חייב להביא ילדים נראה לי אבסורד... היו תקופות שבאתי בתרעומת כלפי אנשים שמכריחים אותך להביא ילדים".

הסתפקות במועט: אצל כל הנשים עולה כי אינן שואפות לסטאטוס כלכלי גבוה או לחיי מותרות. הן מביעות קושי מול ההצטמצמות. רננה הביעה אי שביעות רצון מתרבות ה'הסתפקות במועט'.

תהילה: "זה למצוא את העבודה הקטנה שמספיקה לך... האמת שאני צריכה רק את הלחם והחלב".

רחל: "אני בחרתי במציאות חיים שלא מאפשרת לי לקנות כל דבר, אני שלמה עם המציאות חיים הזו".

רננה טוענת שיותר מההצטמצמות מפריעה תרבות ההסתפקות במועט: "יותר מהאידיאל שבזה איכפת לי יותר מהצרכים שלי, הצרכים שלי לא תמיד לגיטימיים, מה שחשוב זה הלימוד תורה ולא החוגים לדוגמא... לא מעניין אותם הכסף העיקר זה ללמוד".

שמחה: ערך השמחה נמצא שזור לאורך כל הראיונות. מלבד היותו מילת מפתח הוא מבטא את השלמות שאליה שואפות הנשים להגיע. מנגד, אצל כולן חזר מטבע הלשון "קדוש מעונה" בהקשר של חוסר שימחה וסיפוק, יש שהביעו חשש מכך ואף סלידה מ'קדוש מעונה'. חלקן סיפרו על נשות אברכים הנראות להן 'קדושות מעונות'.

תהילה: "כשלאישה יש שמחה וכוחות זה הולך, בזה אפשר לבחון".
רחל: "לא שווה להיות קדוש מעונה בשביל הלימוד, זה קשה. אני נופלת בזה מקטרת על העומס".

מיכל: "אישה שמרגישה קדוש מעונה תשבר ולא תחזיק מעמד... יש לי חברה כזאת".

רננה: "לא ראיתי את נשות האברכים שמחות... אולי בגלל שאני לא הייתי שמחה אז לא ראיתי את זה".

הנורמות

הימנעות מ'ביטול תורה': מושג זה הוא תוצר של הכרה בערכו של לימוד תורה, לכן האישה מצדה משתדלת שלא לבטל את הגבר מלימודו. בלטה ההשוואה החוזרת בין גבר הלומד תורה לגבר המשרת בצבא קבע. בשני המקרים האישה מתמודדת לבדה בביתה, וכמו שאישה לא תזעיק את בעלה מהצבא ללא צורך ממשי כך גם אשת האברך.
תהילה: "ביטול תורה זה קונפליקט יומיומי, מושג מוטבע שכולן מתעסקות בו".

רחל: "הרגשנו ששייבה זה כמו צבא קבע. הערך של הלימוד צריך להיות כמו משהו שיוצא לצבא ושומר את משמרת עם ישראל... בשנה האחרונה קראתי לו מחוץ לשעות המסגרת ארבע פעמים".

חגית: "ביטול תורה זו שאלה קשה... אני שואלת את עצמי האם זה צורך או פינוק כאשר אני רוצה לקרוא לו..."

רננה: "הכול ביטול תורה... לפעמים אני אומרת נמאס כבר מכל הלימוד תורה, זה מעיב על הכול, לחץ על הזמן שאפשר ללמוד... כשאני מבקשת ממנו עזרה בבית ישר הוא מתחיל לחשב כמה זמן זה ייקח מבחינת לימוד תורה..."

שותפות בין בני הזוג: אצל כל הנשים נמצא שיתוף עם בן זוגן על ידי שיחות וחלוקת תפקידים בבית וכן הרגשת שותפות ביחס ללימוד התורה, כפי שמחדדת מיכל: "מסירות נפש למען תורה זה לא המושג הנכון, המושג הוא שותפות".

תהילה: "בערב אני מספרת לו על סדר היום שלנו... אני שואלת אותו כמה דפים (בגמרא) הוא הספיק... זה מאוד חשוב לי".

מיכל: "מסירות נפש למען תורה זה לא המושג הנכון, המושג הוא שותפות... בונים מציאות חיים יחד, זה לא יכול להיות שאני אתמודד לבד או שהוא יתמודד לבד".

חגית: "דוד ממש שותף בכל עבודות הבית... אנחנו מאד חיים את החיים ביחד, משתפים המון, מדברים הרבה. תמיד יש את ההרגשה שאין מספיק זמן לדבר, נראה לי שעד גיל שמונים לא נספיק לדבר (בחיוך)".

ריבוי ילודה: נורמת ריבוי הילודה נובעת מהכרה בערך הילודה כפי שהוזכר. נמצא כי כל הנשים לא דחו הריון לאחר חתונתן, והן ילדו ילד או שנים במהלך לימודיהן האקדמיים. לכולן היה ברור כי "אנחנו לא נפסיק את הלימודים כי ילדנו", כפי שאומרת חגית. נמצאה בין הנשים הסכמה רחבה כי אישה החשה תשישות ולאות תשתמש באמצעי מניעה, זאת לאחר התייעצות עם רב. רננה היחידה הכובלת על הצורך, שאינו לגיטימי, בדחיית ילודה מטעמים שאינם קשורים לשחיקה נפשית, כגון: סיום תואר, התבססות כלכלית וכד'.

תהילה: "ראש הישיבה אמר שההפרש צריך להיות שנתיים בין ילד לילד. כך האישה חוזרת לעצמה ומספיקה לקבל כוחות כדי שתוכל להשקיע בילדים".

רחל: "היינו נשואים עשרה חודשים ואז אורן נולד. מערכת היחסים בייננו הייתה מאוד בוסרית... היה לי משבר קשה, רציתי לברוח... קיבלנו אישור מרב למנוע חצי שנה, זה עודד אותי, אחר כך חבר שלנו נרצח

והרגשנו שיש כאן תביעה, צוואת חיים, להביא חיים לעולם... ובני השני נולד... היום אני מונעת משום שלום בית".

יחסה של חגית היה חד משמעי וברור:

"זאת ה-ה-ל-כ-ה. כמו שגבר לא עושה חשבון עכשיו אני עייף לכן לא אקום לתפילה, אלא קם עכשיו כי צריך לקום אותו הדבר. יולדים ולוקחים את האחריות על ההחלטה".

רננה: "הרבנים של הציבור אחראיים לנורמות בתחום הילודה, אני מאשימה אותם... כשהתחנתי לא רציתי ילדים, הפחיד אותי, רציתי לחכות ולא חיכיתי... היה ברור לי שאחרי הילד הראשון אנחנו מבקשים מרב למנוע, אז הותר לנו חצי שנה והארכנו אחר כך לעוד חצי שנה... ממש פחדתי מעוד ילד אבל שכנעתי את עצמי, ואחרי הלידה היה את המשבר שלי והכול התפרץ".

לימודים אקדמיים: לימודים לתואר ראשון נמצאו כנורמה אצל כל הנשים. כמעט כולן לא סיימו את לימודיהן עקב אי עמידה במטלות הנדרשות, כולן ילדו ילדים במהלך לימודיהן. הנשים מתארות קושי בשילוב המערכות השונות: לימודים, בית, ועבודה.

מיכל: "אני לא רואה את הסוף לגבי הלימודים שלי. אני פשוט בשנה החמישית, ממש קשה לי לא מצליחה לסיים עבודות".

חגית: "אני סיימתי תואר ראשון בחינוך מיוחד, הלימודים דרשו השקעה, בבית אין זמן להשקיע זה ממש מסובך... את שירה אני הבאתי אתי ללימודים, לא רצינו שכל ההכנסות יהיו למעון, המרצים קיבלו זאת בסלחנות".

רננה: "זו מציאות מטורפת, היה לי עומס לא נורמלי, תוך כדי הלימודים הבאתי את שני ילדיי, היה לי נורא קשה... העבודה המעשית הייתה טירוף, הייתי צריכה לבנות הכול ביחד".

נורמות כלכליות: במשך שנות לימודיהם בישיבה אברכים שתורתם אמנותם אינם מתפרנסים באופן פורמלי. נמצא כי לרוב מקורות ההכנסה של המשפחה הם עבודת האישה, מלגה צנועה מהישיבה, עבודה צדדית של הגבר (ניקיון, מכירת מיצים, שיעורים פרטיים) ותמיכת ההורים. יש לציין כי רוב הנשים חיות ברמה כלכלית נמוכה ביחס לבית הוריהן.²²

22 ראו מחקרה של בורגנסקי (לעיל, הערה 8), שמצאה כי נשות האברכים יורדות ברמת החיים ביחס לבית הוריהן.

תהילה: "מבחינה כלכלית אנחנו מאוד נתמכים בהורים... כל חודש אבי עושה לנו קנייה עצומה הכוללת הכול: טיטולים, מטרנה, סבונים, עופות ודגים... גם ההורים של יעקב תומכים בנו כלכלית... לפחות עד שאני אסיים ללמוד".

רחל: "אני עובדת בהוראה... הכנת השיעורים דורשת ממני הרבה זמן וכוחות".

מיכל: "כמעט ולא קיים אברך שלא עובד... אלו עבודות כפיים של ניקיון חדרי מדרגות, לעבור מבית לבית ולמכור כל מיני דברים, להעביר סמינריונים... ישראל הולך לעבוד בהפסקות צהריים בפרסום, נותנים לו פרויקטים, והוא גם מנקה פעם בשבוע את בית הכנסת".

רננה: "זה פשוט מבאס אותי שלא תמיד מקבלים מלגה. איך בכלל מקימים ישיבה אם אין כסף לתת לאברכים?... בעלי בשנים הקרובות לא יביא משכורת... בינתיים הוא עובד לילה אחד בשבוע במשלוחים".

נורמות חברתיות: כל הנשים ציינו את הקשרים החברתיים בין נשות הקהילה. נמצאו נורמות של עזרה הדדית בין הנשים וסיוע בזמן שמחות או עתות צרה. כולן ציינו את המושג 'גינה' המשקף את נורמת היציאה לגינה הציבורית שם פוגשים נשים מהקהילה ומתקיימת אינטרקציה חברתית.

תהילה: "לאחר הלידה כל יום הביאו לנו ארוחת צהרים או ארוחת ערב, שלושה שבועות שחיינו כמו מלכים... עצם זה שאת יכולה לומר לשכנה אין לי כוח, תעזרי לי... זה ציבור שמאוחד על רעיון אידאולוגי, לכן גם אתה תעזור".

רחל: "המפגש החברתי הוא בקהילה. מפגש יומיומי, יורדים לגינה מפטפטים. זה לחלוק את העולמות שלנו, כולנו חוות את אותם דברים, אחיות לצרה... שיתוף זה דבר טוב במיוחד עם הזדהות".

מיכל: "יש ממש עזרה הדדית גם נפשית... זה היה אותו יום ששי כשבן דודי נרצח, חזרנו הביתה והייתה לנו שבת מבושלת".

חגית: "יש פה קשרים מאוד חזקים... שעברנו קרוב לישיבה ממש טוב לנו. כיף. זו קהילה, חברה של אנשים שבסך הכול עם אותן מטרות, חיים עם אותן השאיפות".

מקורות חינוכיים (ממצאים לשאלת המחקר השנייה)

לשאלה היכן חונכו הנשים לצורת חיים זו, נמצא כי כולן נפגשו עם אידיאל לימוד התורה אצל הגבר באולפנות ובמדרשות. הן לא נפגשו במסרים אלו בתנועת הנוער ובבית הוריהן, למעט מיכל, שהיא היחידה שספגה בבית הוריה חינוך להקדשת מספר שנים משמעותיות ללימוד תורה. כמו כן עלתה ההתמודדות מול ההורים שלא בהכרח מעריכים אך בעיקר מודאגים מכך שהגבר אינו מפרנס את משפחתו.

יחס ההורים

תהילה: "בהתחלה זה היה מאוד קשה לאבא שלי הוא אמר לי 'את רוצה להיות שיפחה כל החיים?'... הוא לומד כל היום לא מפרנס... האברכים פרזיטים נמצאים כל היום מחוץ לבית, לא עוזרים לאישה... הוא גם מפחד שבגלל שהכול עלי אני לא אסיים את הלימודים, עד שלא יהיה לי תואר הוא לא יירגע..."

רחל: "ההורים שלי מערכים לימוד תורה אבל קשה להם שזה בלי עבודה מסודרת... הם פשוט רוצים שיהיה לו משהו ביד, מה שלא קיים בלימוד תורה, זה נראה להם באוויר וחסר אחריות במיוחד שאנו שואפים למשפחה גדולה... יש הרבה הרבה ביקורת מההורים גם על כך שהוא יוצא ללמוד בערבים ושיש גם בית..."

מיכל: "אבי היה אברך, זה לא היה דבר נפוץ כמו היום שכולם אברכים. גדלתי לסיפורים של אברכים. תמיד הייתה שאיפה מצד הבית שאתחתן עם אברך, רואים זאת כזכות להיות אשת תלמיד חכם, לפחות בשנים הראשונות לנישואין..."

חגית: "ההורים שלי מבינים שבדור של ימינו מי שרוצה להיות דתי רציני צריך ללמוד בישיבה, לפחות כמה שנים. לכן היה להם ברור שאחי ילמד בישיבת הסדר ושאני אנשא לבחור ישיבה, אבל הם דואגים, בעיקר סביב הנושא הכלכלי, שואלים שאלות..."

רננה: "אנחנו משפחה מאד תורנית... אבל אצלנו גם למדו תורה וגם כלכלו את המשפחה זה לא סתר... זה ממש שימח את ההורים שלי הנישואין לאברך..."

יחס ההורים מעיד כי רוב ההורים מעריכים לימוד תורה אך לא רואים אידיאל באורח החיים של ביתם, וכי הם לא חונכו להתמסרות לתורה מסוג זה.

לאור כך מתחדדת השאלה מאין ינקו הנשים את האמונה והרצון באורח חיים זה?

החינוך באולפנות ובמדרשות

כל הנשים תפסו את האולפנות והמדרשות כמחנכות באופן מוצהר להינשא לאברך. הן חוו את האולפנות והמדרשות כמכוונות ללימוד התורה של הגבר. החינוך נעשה בעיקר על ידי הנשים-המחנכות, אך גם על ידי הרבנים. החינוך לכך התבצע באופן גלוי ובאופן סמוי:

תהילה: "באולפנא גיליתי לראשונה את הציבור הזה, מאוד התחברתי אליו... מצאתי משהו מיוחד שחיפשתי כל החיים, היועצת באולפנא הייתה נשואה לאברך, והיא החדירה לי משהו, אהבתי את הראש שלה, ראיתי את הבית שלה... גם כבת שירות באולפנא, האחראית עלינו הייתה נשואה לאברך, היינו אצלה הרבה בבית, אכלנו אצלה בשבתות, שם באמת חוינו מזה להיות אשת אברך..."

רחל: "החינוך לזה הגיע מהאולפנא בעיקר, גם מהמדרשה... הייתה הכנה סמויה לכך באולפנא, דיברו הרבה על חיי תורה על החשיבות בנישואין לאברך, טפסו הרבה על חיי תורה. עודדו אותנו להינשא לאברך. גדלנו באולפנא על ברכיה של אשת רבי עקיבא, רחל, הקריבה את עצמה, הוא למד תורה, לא הכיר אותה... כל המחנכות, כולן, היו נשואות לאברכים, והן היו דמויות להערצה... אני ממש זוכרת משפטים של מחנכות כמו 'האישה היא עיקר הבית והיא זו שתדחוף ללמוד תורה'. במדרשה דיברו אתנו על אדם טוב ואידיאליסט אבל היה ברור שלומד התורה הוא יותר נעלה".

"כל החברות מהאולפנא היו בנות של רבנים, בשבילי כל אלו היו דוגמה של הקרבה למען תורה... הייתי צוחקת ואומרת שאבא שלי הוא רב הלול, מגדל תרנגולות".

מיכל: "גם באולפנא הייתה אווירה כללית כזו שבחור ישיבה זה 'שווה'. הגיעו בוגרות הנשואות לאברכים לשבתות אולפנא, מין מסר סמוי כזה, נורא רצינו להתחתן עם מישהו משיבה".

חגית: "בפירוש דיברו אתנו באולפנא להתחתן עם בני תורה, כבר אז ידענו שאלו חיים שדורשים מסירות וכוחות נפש. חינכו אותנו לאפשר לבעלינו ללמוד תורה, אני כבר אז ממש רציתי. חינכו אותנו שקודם לדאוג לבית ולא הקרירה... אני ממש זוכרת משפט שמחנכת באולפנא אמרה: 'אני שולחת את בעלי ללמוד תורה, זה אינטרס שלי, זה מעדן את הגברים, יש

הבדל בין גבר שלומד תורה לגבר שלא!... לפני שנה פגשתי מחנכת שלי מהאולפנא, אמרתי לה: 'הצלחתם יותר מדי בחינוך שלי, דוד רוצה ללמוד תורה, אני רוצה להיות בבית עם ילדיי, ופרנסה מאיפה?'."

"גם במדרשה אני זוכרת שיעור משמעותי על לימוד תורה שהעבירה האחראית במדרשה. היו דעות שונות עד כמה זה חשוב שהגבר במשפחה ילמד תורה. במדרשה תמיד אמרו כמה ה'אברכות' עוזרות בעיצוב הבית, שזה חשוב לגור בקהילת אברכים."

רננה: "במדרשה היחס ללימוד תורה היה שזה הכי חשוב, הנישואין לאורך זה חלק מזה... היו קטעים כאלה שפתחנו ספר ודנו מי עובד את ה' הכי טוב: אדם שלומד תורה או סתם סנדלר? היו גם אמירות מפורשות כמו 'אנחנו מצפים מכן שתנישאו לתלמידי חכמים'. אני שמעתי, זה היה במפגש האחרון, בסיכום!"

דיון ומסקנות

כאמור, הניסיון לבחון את הערכים והנורמות בקרב נשות אברכים ציוניות-דתיות, וכן להבין את תהליך הסוציאליזציה של הנשים ביחס לנישואיהן לאברך, נעשה במחקר הנוכחי בשיטות מחקר איכותניות. חקירה איכותנית אינה מאפשרת להכליל את ממצאיו של המחקר על אוכלוסיות נוספות, והיא מוגבלת בשל מספר המשתתפים המצומצם והייחודי. עם זאת ייחודו של המחקר האיכותני הוא ביכולת להביא את קולם האוטנטי של משתתפי המחקר ולבסס הבנה אינדוקטיבית של התופעה הנחקרת.²³

דבריהן של משתתפות המחקר מצביעים על נשים המאמינות בערך לימוד התורה, שמימושו נעשה על ידי הגבר בהיותו אברך הלומד בשיבה – 'תורתו אומנותו'. נמצא כי הזוג רואה בלימוד התורה מטרה משותפת וזכות. אצל כולן ברור כי זהו שלב לקראת היציאה לחיים ואחריו יבוא עיסוק בין בתחום החול (מקצוע) ובין בתחום הקודש (רב או מורה). פרק זמן זה אינו תחום בזמן ולא ידוע עד מתי הוא יימשך. רוב הנשים הביעו רצון למשוך פרק זמן זה כמה שניתן.

נוסף לערך לימוד התורה נמצאו ערכים נוספים: ילודה, שמחה והסתפקות במועט. ערכים אלו יכולים להסביר את המוטיבציה של הנשים להתמודד עם לימודו של הגבר ועם כל הכרוך בכך.

23 ראו Patton (לעיל, הערה 15).

הנורמות שעלו מדברי הנשים הן: הימנעות מביטול תורה, שיתוף בין בני הזוג, ריבוי ילודה, עבודת האשה, עבודה צדדית של הגבר, תמיכה כלכלית של ההורים, לימודים אקדמיים של האשה ועזרה הדדית בין הנשים.

ברור כי הימנעות מביטול תורה היא נגזרת של ערך לימוד התורה. הנושא הכלכלי עלה רבות לאורך הראיונות, נראה כי בשל המצוקה הכלכלית הקיימת מעצם העובדה שהגבר והאשה אינם עובדים בעבודה משמעותית. הגבר – משום שרוב זמנו לומד תורה, והאשה – כיוון שנמצאת בשלב התפתחותי של רכישת השכלה וגם משום שהיא מטופלת בילדים קטנים. כתוצאה מכך נמצא את הגבר והאשה עובדים בחלקי משרות או בעבודות צדדיות. ההורים רואים את המצוקה ומתגייסים לעזרתם, אף שלא תמיד הם מסכימים עם אורח חיים זה. הנשים סיפרו כי הן חוות מתח עם הוריהן, ולעתים גם מול הורי הבעל, בעקבות הדאגה הכלכלית של ההורים ורצונם לראות את בניהם 'מסודרים', דבר שלא מתאפשר באורח חיים זה.

לאור הערכים והנורמות שעלו נמצאה דואליות בחייהן של נשים הנשואות לאברכים: להיות עקרת בית ולגדל ילדים כפי שמקובל בחברה המסורתית, ועם זאת ללמוד תואר אקדמאי כמקובל בחברה המודרנית.²⁴ הנשים מתארות קשיים ומתחים בעקבות השילוב של לימודים אקדמיים וגידול הילדים, ולמרות זאת הן אינן מוותרות על אף לא אחד מהתפקידים. דואליות זו אינה מפתיעה לאור התרבות הציונית-דתית שבה גדלו נשים אלו, תרבות זו הקשורה למודרניות, מחד גיסא, ומחויבת למסורת, מאידך גיסא. דואליות זו יוצרת מתח ומקשה על תפקוד שלו ורגוע בכל אחד מהתחומים.

עוד יש להתייחס לקול יחיד שנשמע לאורך המחקר – קולה של רננה. רננה איננה מקבלת נורמות ברורות, כגון לימוד תורה וילודה כדברים ראשונים במעלה, היא קובלת כנגד הילודה במקביל ללימודים אקדמאים כנורמה המתאימה לכולן. לאחר הריונה השני עברה רננה התפרצות נפשית, לדבריה, עקב העומס הרב. גרוסמן מתריעה על כך כי נשים בציבור הציוני-דתי מצפות מעצמן לעשות הכול בו זמנית ועלולות לקרוס נפשית.²⁵

24 ראו Moor (לעיל, הערה 12).

25 ג' גרוסמן, "האשה ביהדות מאין ולאן", בתוך: ה' גולדברג (עורכת), ספר כנס

האם רננה מעיזה להשמיע קול חבוי או שמייצגת את קצה הרצף, שאלה זו נשארת פתוחה.

בבדיקה כיצד תופסות הנשים את תהליך הסוציאליזציה שעברו בבית חינוך נמצא כי רק מיכל חונכה לכך באופן מוצהר בבית הוריה. רוב ההורים, הן של האישה והן של הגבר, נתפסו בעיני הנשים כמתנגדים או שאינם תומכים בחיי ה'אברכות'. התנגדותם של ההורים סובבת בעיקר סביב הדוחק בפרנסה, חוסר בתוצר ממשי בלימוד התורה ותחושה שבתם 'מנוצלת'. בעקבות כך הנשים חשות מתח ותסכול.

מעצם בחירתן באורח חיים זה, בשונה ממה שראו במשפחות המוצא, תופסות הנשים את עצמן כדתיות יותר מהוריהן. את הפער הדתי בין הנשים להוריהן ניתן להסביר כחלק מתהליך ההקצנה הדתית המתרחש בציבור הציוני-דתי.

נמצא כי האולפנות והמדרשות חינוכו לחיי תורה, לחשיבות לימוד התורה בכלל ולחיי 'אברכות' בפרט. באולפנות ובמדרשות הושם דגש על חשיבות לימוד התורה של הגבר בשנים הראשונות לנישואין. לימודו של הגבר בשנים אלו נתפס כמעצב את הבית ומעניק לו משמעות רוחנית ודתית.

נראה כי האולפנות עומדות במטרה שהציבו לעצמן, כפי שכותבים שינובר וגולדברג: "האולפנות נועדות להכשיר בנות שיתאימו לאליטה התורנית ותצלחנה להיות נשותיהן של לומדי תורה".²⁶

הממצאים מראים כי חינוך לאורח חיים זה נעשה באופן גלוי ובאופן סמוי בעיקר באולפנות אך גם במדרשות. חינוך זה התבטא בדרכים האלה: א. מחנכות הכיתות, שהיו מודל להזדהות, היו נשואות לאברכים. שיתוף המחנכות את הבנות בעולמן האישי, בביקורים בביתן נמצאו כמשפיעים ונחרטים בזיכרון.

ב. באולפנא היה מפגש עם בנות רבנים שחיו אורח חיים זה.

ג. באולפנות ובמדרשות ניתנו שיעורים אודות חשיבותו של לימוד התורה. בשיעורים הודגשה תרומת לימוד התורה למשפחה ולעם ישראל. נשים ציינו אמירות ברורות המעודדות נישואין לאברך.

לביא השני, תשנ"ט; כלביא יקום – עיון מחודש בעקרונות הציונות הדתית והאורתודוקסית המודרנית, תל-אביב: מודן, 2000, עמ' 40–53.

26 צ' שינובר וי' גולדברג, "הציונות הדתית קורות ומקורות", מאה שנה לקונגרס הראשון, נחלים: מופת מרכז הדרכה פדגוגית, 1998.

ד. במדרשות התחדד המדרג בין לומדי התורה כראשונים במעלה לעומת שאר האנשים.

עדויות אלו עומדות בסתירה למקובל כי סוכן הסוציאליזציה הראשון בחיי הפרט הוא המשפחה הגרעינית ואילו בית הספר הנו סוכן סוציאליזציה השני.²⁷

יש לציין כי הנשים מציינות תהליך סוציאליזציה דומה בקרב בני זוגן. לממצאים אלו השלכה חינוכית רחבה, שכן הם מעצימים את כוחו של המוסד החינוכי אל מול בית ההורים של הנערות. הממצאים מעידים על השפעה ניכרת של מוסדות אלה, עד כדי בחירת אורח חיים בהתאם לחינוכן שם. משום כך צריך המוסד החינוכי לתת את הדעת להיבטים אלה:

א. החינוך לנישואין לאברך לא תמיד תואם את החינוך שספגה הבת בביתה, דבר היוצר מתח פנימי אצל הבת מול עצמה ומול הוריה. יש לחשוב כיצד להתמודד עם פער הדתי שנוצר כדי לסייע לבנות בהתמודדות. ייתכן שהפער נוצר כבר במהלך לימודיהן באולפנא, וכך ניתן לעבוד על הנושא תוך רלוונטיות לחיי הבנות. עבודה נכונה על הפער עשויה לסייע לבנות בעתיד, כיוון שנישואין לאברך דורשים מהאישה התמודדות עם מערכות שונות בו-זמנית. כאשר אין תמיכה רגשית של ההורים (כפי שנמצא במחקר אצל רוב הבנות), יכול שתהא השפעה על החוסן האישי בהתמודדויות שלהן נדרשת האישה.

ב. הנישואין לאברך דורשים מהאישה תעצומות נפש שלא בהכרח קיימות אצל כל אחת. אי התאמה עלולה להביא להתפרצות נפשית, כפי שקרה לרננה. לכן יש להעניק לבנות כלים להתמודדות ולבדיקה האם אורח חיים זה מתאים להן.

ג. סיפוריהן האישיים של המחנכות נמצאו כמשפיעים ונחרטים בזיכרון. על כן יש לשקול שיתוף אישי של המחנכות גם בהתמודדות ולא רק בהצגת אורח החיים כדרך להקניית כלים להתמודדות בנושא.

כאמור, המחקר הנוכחי משמש ניסיון ראשוני וחלוצי הפותח צוהר לחשיבה ולמחקרים נוספים, כגון במעמדו של המוסד החינוכי כסוכן

27 א' לסלוי ומ' בר-לב, דו"ח מחקר: עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן – המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, 1993.

סוציאליזציה ראשון בהקשרים אלה. עוד מומלץ לערוך מחקר המשך אודות אותן נשים בעוד עשר שנים. כמו כן מתבקש מחקר העוסק בתפיסת הגברים את תהליך הסוציאליזציה שעברו הם עצמם.